

Norge uten nordmenn:

En kritikk av forestillingene om blod og jord¹

Terje Østigård

Introduksjon

Arkeologien har en sentral plass i det mest norske av det norske, nemlig Norges nasjonalsang, *Ja vi elsker*. Vikingene er våre fedre og mødre og vi deres sønner og døtre. De kjempet for oss, og da det så mørkest ut, hjalp vår Gud til slik at vi fikk vårt land. Derfor har vi som gode nordmenn i dag *plikt* til å kjempe for landet og vise det tro og ære: våre forferde og gud gjorde det for oss. Dette er et utgangspunkt hvor vitenskap må vike for myter, ritualer og religion. *Ja vi elsker* er et av de største problemene for arkeologisk og historisk forskning. Fedrelandssangen gjør det vanskelig for mange forskere å argumentere for at vikingene ikke er norske. De fleste nordmenn uavhengig av politisk standpunkt har argumentert ut fra de samme premissene og kommet til den samme konklusjonen: Vi er nordmenn med felles fortid og derfor må vi verne vår felles ”kulturarv”. Hvilke konsekvenser man trekker av denne konklusjonen er en helt annen ting, og må ikke sammenblandes med at argumentene er basert på en nasjonalistisk ideologi (som fremhever at det skal være et samsvar mellom den politiske og den kulturelle enheten). Det har aldri vært en nordmann i fortiden slik vi definerer norsk etnisitet i dag. Man må aldri blande merkelappen ”norsk” med innholdet – en ”nordmann” i år 1000 og en ”nordmann” i år 2000 har ingenting med hverandre å gjøre. Forestillingen om felles blod som legitimerer vår rett til felles jord (Norge) kan ikke forsvares.

Mitt utgangspunkt er at arkeologi og historie har vært og fremdeles er fundamentert på en nasjonalistisk ideologi hvor ”den norske kulturarven” blir fremstilt som statisk og enhetlig. En nasjonalistisk ideologi fremskaffer en historisk legitimitet ved å forankre nåtiden i fortiden. Det paradoksale er at på den ene siden er historisk legitimitet det som lettest gir rettigheter i nåtiden, og på den andre siden er en slik bruk av fortiden faglig mest feilaktig. Målet er å bryte ned forestillingen om ”den norske kulturarven” slik at arkeologien kan bli antinasjonalistisk fra et faglig perspektiv og antirasistisk fra en samfunnsperspektiv. En nasjonalistisk ideologi fremhever at det bør være et samsvar mellom den politiske og den etniske eller kulturelle enheten og ”kulturen skal understøtte, bekrefte, synliggjøre og legitimere det hierarkiske statussystemet i den sosiale orden”.² En nasjonal ideologi vil ha nasjonen som referanseramme for hvordan verden bør være organisert. Fortiden forener og skiller ”oss” fra ”dem”. ”Vår” fortid er forskjellig fra andre etniske gruppers fortid. Vi er nordmenn i dag fordi vi har en felles norsk historie. Dette danner grunnlaget for en felles fremtid.

Fremtiden blir ”farget” og strukturert av grupper, hendelser og personer i fortiden. Dette er en selvfølge og en nødvendighet når man snakker om de korte tidslinjer – alt fra i går til 50-100 og kanskje 200 år tilbake. Spørsmålet er om, eventuelt når, fortiden mister betydning? Hvis man tenker seg forholdet mellom fortid og nåtid som en hale på en komet, så avtar mengden av kunnskap desto lenger tilbake i tid man går. Mesteparten av fortidens kunnskap samt kunnskap *om* fortiden er forsvunnet fra nåtiden ved at den er glemt eller har mistet betydning. Ny kunnskap om fortiden kan derimot fremskaffes gjennom arkeologiske utgravinger, og

historier som en gang har gått tapt kan re-konstrueres og tilskrives ny mening og betydning i nåtiden. Arkeologisk kunnskapsproduksjon er derfor ingen apolitisk praksis.

Mynter og motiver

Hvordan den norske ideologien fungerer kan man finne ut med bare å kikke på noen av myntene man har i lommeboken. Arkeologiske funn og materiell kultur er knyttet direkte sammen med dagens nasjon og den herskende kongemakten. På den ene siden er Kong Harald eller kongekronen avbildet. Reversmotivet på 50-øringen avbilder et fabeldyr fra portalen på Urnes stavkirke, på baksiden av 1-krones mynten er det en fri gjengivelse av utskjæringer på portalen i Hylestad stavkirke i Setesdal. På reversmotivet på 10-kroneren er det avbildet en del av et stavkirketak, og på 20-kroningen er selveste Osebergskipet avbildet. Hvorfor blir dagens rikssymboler knyttet opp til den ærerike fortiden? Nasjonalisme er ikke å gå rundt med en "N" tatovert inn i pannen tilsvarende klistremerket vi setter på bilen når vi er i utlandet. Ideologiens rolle er å maskere premissene, men ikke mer enn at de likevel er synlige og har en strukturerende funksjon i samtiden. Eller tror vi dette kun er uskyldige og tilfeldige symboler? Hvorfor er disse motivene mer "naturlige" enn andre, f.eks en kamel, danskeferga eller Ludvig Holberg?

Etniske markører og bruk av fortiden

Nasjonen som kollektivt fellesskap forutsetter at medlemmene identifiserer seg med hverandre. Fortidens personer og hendelser er viktige i denne kollektive prosessen. Vi vil identifisere oss med enkelte mennesker, andre skal vi ta avstand fra, noen blir stuerene, andre blir uinteressante og går i glemmeboken. Det er alltid et visst spillerom for forhandlinger om hvem som har identifikasjonspotensiale, hvem man skal identifisere seg med, og hvem man skal ta avstand fra. Hvis jeg identifiserer meg og det norske med Cæsar og romerske keisere, blir jeg stemplet som megaloman og gal. Quisling er forræder, og julenissen er blitt finsk. Det er "feil" personer å identifisere seg med. Olav den Hellige er derimot akseptert som garantist for både det norske og det kristne. Ludvig Holberg har en liminal karakter som både norsk og dansk, og er derfor uegnet til bruk i konstruksjoner av nasjonale myter. Hvem som til en hver tid er med i "vi"-gruppen som norske og nordmenn, er en kontinuerlig prosess. Om historiske personer har gått i graven for mange århundrer siden, spiller ingen rolle. De fungerer som totemer eller klanemblemer. Det gamle Sovjet under Lenin og Stalin er et prakt eksempelpå hvem som fungerer som etniske markører. Historiebøkene ble omskrevet, retusjert og manipulert gang på gang. Ved å bruke fortiden til etnisk kategorisering, blir personer retusjert bort og nye skrevet inn etterhvert som idealene til den etniske gruppen, nasjonen eller staten endres.

Hvis fortiden skal brukes som etnisk markør, må den knyttes opp til en storhetstid og tapre helter. Senmiddelalderen og svartedauden da folk døde som fluer, fungerer dårlig som bilde på "det norske". Danskertiden er heller ikke glamorøs. Norge var en "svak og sykkelig" nasjon som ikke klarte å opprettholde sin egen eksistens og måtte gå i union med Danmark. Vikingtiden oppfyller derimot disse kravene. Djerpe vikinger dro ut og var mektige menn i verden, det var ekspansjon og velstand. Slik vil vi at historien skal være; nordmenn var sterke og respekterte mennesker i hele verden. Det er omtrent de samme målene som ligger implisitt i at "det er typisk norsk å være best". Når fortiden blir presentert som enhetlig og stabil, egner slike menn og hendelser seg godt som etniske markører. Fotballandslaget har i dag en

tilsvarende funksjon når det vinner. Problemet er selvfølgelig at ballen er rund, og når det taper, fungerer landslaget dårlig som etnisk markør. Tapere kan ikke være det som identifiserer "det norske". Det er den ærerike historien som trekkes frem. Vi er "nordmenn" og er stolte av å være det. Denne tilnærmingen til fortid er problematisk.

Hva er "nordmenn" – kollektive representasjoner og selvbilder – "vi" og "de" andre

Hvis det er noe som forener oss, så skal det finnes i fortiden. Vi definerer likhet og enhet i dag ut fra mennesker i fortiden som har vært forskjellige fra oss. Dette er et paradoks. Mange nordmenn definerer seg som norske i forhold til innvandrere med bakgrunn i fortiden. Problemet er at de menneskene man identifiserer seg med i fortiden, ikke bare er fremmede for oss i dag, men deres moral og menneskesyn er i stor grad forbudt ved lov. Mennesker med fremmedfrykt inkluderer vikingene i "vi"-gruppen for å skille seg fra en "de"-gruppe av mennesker ("utlendinger") som i realiteten er deres likesinnede medmennesker og samfunnsborgere. Fortiden og vikingene kan man ta avstand fra. Ibn Fadlans beskrivelse av vikingenes rituelle voldtekt av en slavinne før hun ble drept av en prestinne som en del av et gravrituale,³ viser at våre forfedre og formødre hadde svært forskjellige verdinormer og tankesett fra det vi har i dag. Drap, blodhevn og voldtekt kvalifiserer i dagens samfunn til lange fengselsopphold. Hvorfor skal slike mennesker være utgangspunktet for i dag å definere hvem som er norske? Er fortiden virkelig egnet til etnisk identifisering hvis den nåtidige gruppen også skal dele et fortidens verdi- og menneskesyn? Nordmenn definerer seg som norske ut fra forskjeller, ikke likheter. Mennesker som er mindre forskjellige enn de antatte "nordmennene" i fortiden, blir ikke med i denne eksklusive gruppen av "vi nordmenn". Kun en nasjonalistisk arkeologi og etnonasjonalisme kan forklare hvordan de ulike paradoksene og selvmotsigelsene gir mening.

Paradokset er at innvandrere ikke er norske fordi de er forskjellige fra "oss", mens fortiden, som er enda mer sammensatt og mangfoldig hva mennesker angår, blir antatt å representere det norske og noe enhetlig. Den eneste logiske og faglig forsvarlige konklusjonen hvis man ikke skal basere argumentasjonen på nasjonalistiske premisser, er at det "typisk norske" representerer et kulturelt mangfold. Hvis historien skal brukes til å identifisere "det norske", må man erkjenne at det som kjennetegner alle de menneskene som har bebodd det geografiske området som i dag heter Norge, er at de har vært forskjellige. Det "typisk norske" med utgangspunkt i forhistorien er altså kulturelle forskjeller og mangfold. Det fins ikke likheter med dagens samfunn, og i den grad fortiden skal brukes til å legitimere nåtiden, kan den kun tas til inntekt for pluralisme og endring.

Etnisitet er sosialt og ikke biologisk konstruert

På et gitt tidspunkt i historien tar den biologiske tilknytningen til forfedrene slutt. I den moderne vestlige verden mister familien mer og mer sin rolle og strukturerende funksjon i samfunnet til fordel for andre sosiale relasjoner, selv om prinsippet om at blod er tykkere enn vann fungerer på familienivå. Nasjonens målsetning er å føre den norske genealogien tilbake til vikingene, våre fedre og mødre. Vi er en del av våre forfedre. I de fleste kulturer har blodsband og genealogier vært av største betydning for å definere hvem man er. Spørsmålet er når, eventuelt om, prinsippet at blod er tykkere enn vann opphører?

Blod er tykkere enn vann på et familienivå, men ikke på et samfunnsnivå som en stat opererer på. Biologisk sett er det ingen naturlig grunn til at vi skal organisere oss i nasjonalstater. Alle mennesker deler et felles arvemateriale fra stamfedre som levde for millioner av år tilbake, og

et fokus på biologi er politikk og ikke vitenskap. Genetikk kan ikke legitimere nåtidens samfunnsformer. Siden vi alle har felles stamfedre er et verdenssamfunn like ”naturlig” som mindre territoriale og strukturelle enheter som EU, nasjonen, fylke, kommune eller bygd. Det er en nasjonalistisk ideologi som ligger til grunn når en antatt genetisk avstamning tas til inntekt for nasjonen og ikke andre samfunnstyper. Dette er en politisk beslutning basert på misforstått vitenskap – biologisk avstamning er et ikke-argument i organiseringen av samfunn fordi sosiale konstruksjoner har ikke et normativt utgangspunkt i genetikk.

Etnisitet er et fiktivt fellesskap ofte basert på en mytisk forestilling om felles opprinnelse. Organiseringen av denne relasjonen er sosialt og kulturelt definert, og kategoriseringen viser ikke til ”objektive” forskjeller, men fokuserer på forskjeller som har sosial og kulturell relevans. Etnisitet er et aspekt ved en relasjon og ikke en egenskap til en person eller gruppe. Hvilke kulturelle aspekter og forskjeller som til enhver tid blir ansett for viktige for å skille ”oss” fra ”dem”, er alltid under forhandling og aldri statiske.⁴ Hvor kommer arkeologien inn i dette bildet? Arkeologer og historikere skaper og konstruerer den enhetlige og statiske kulturarven.

Nasjonalisme og politisk arkeologi

Arkeologiske utgravninger og restaureringer med påfølgende publiseringer og bygging av museer, alt finansiert av eller gjennom det statlige, kan sees på som en form for et konservativt utdanningsprogram.⁵ Det ligger en nasjonalistisk ideologi til grunn når en stat legger beslag på historien til et gitt territorium. En sovjetisk arkeolog pleide å si at hvis arkeologiske data muliggjør flere tolkninger, må man velge den mest patriotiske, men dette er ikke en holdning som kun kjennetegner diktaturer. Kunnskapsproduksjon om fortiden er ingen uskyldig eller tilfeldig praksis. Ved å skape Monumentale Minner over den ærerike fortiden konstruerer man en nåtidig identitet. I denne prosessen er det like viktig å glemme som å huske. Andre gruppers historie og de delene av sin egen historie som ikke er ærerik, blir nedtonet. Ved å fremheve visse aspekter visker man også bort andre deler. I dag er det over 10.000 etniske grupper i verden og drøyt 170 stater. Nasjonalisme er en annerledes og mer omfattende prosess enn etnisitet.

Politisk arkeologi er studiet og analyser av hvordan arkeologi inngår i og legitimerer politiske konstruksjoner i nåtidige samfunn. Forholdet mellom arkeologi og nasjonalisme er sentralt av to grunner: (1) Fortiden blir brukt til å legitimere nasjonalstatens territoriale utstrekning og avgrensing utad, og integreringen av nasjonalisme og arkeologi har dermed betydning for organiseringen og hierarkiseringen av nasjonalstater dem i mellom. (2) Ulike etniske grupper innad i en gitt nasjonalstat blir tilskrevet forskjellige rettigheter og ressurser. Hierarkisering av ulike grupper innad i et gitt område er en prosess hvor arkeologi har en sentral ideologisk rolle i hvordan den ledende gruppen legitimerer sin posisjon. Kontroll over ressurser innad i et gitt område argumenteres ofte ut fra historiske rettigheter hvis ulike grupper gjør krav på de samme begrensede materielle godene eller ideologiske og religiøse monumentene. Politisk arkeologi søker å synliggjøre premisene og blottlegge ideologiene bak hierarkiseringer når fortiden blir et middel for å oppnå nåtidige mål i forhold til andre grupper eller stater.

Spørsmålet ”når oppsto denne staten?” i et multietnisk samfunn betyr ”oppsto vår gruppe før deres?”, og dermed implisitt hvis svaret er ”ja”: Det er ”vi” som har rett til dette landet.⁶ Fortiden kan legitimere den nåværende samfunnsorden ved blant annet å etablere en forbindelse mellom dagens ledere og en fortidig storhetstid, samt å hevde at en nasjonalitet eller identitet er overlegen andre på bakgrunn av historiske hendelser.⁷

Demokratisk fortid

Hvilken faglig tilnærming man har til fortiden har stor betydning for bruken av fortiden i nåtiden. De fleste etniske grupper uavhengig av politisk standpunkt har argumentert ut fra de samme nasjonalistiske premissene og kommet til den samme konklusjonen: Vi er en gruppe med felles fortid og derfor må vi verne vår felles ”kulturarv”. Men hva er egentlig en kulturarv? Hva er det vi arver som er så verdifullt at det må vernes med lov? Implisitt i begrepet om kulturarv i tradisjonell norsk arkeologi er antakelsen om en skatt som ligger gjemt og som arkeologene kan grave frem. Skatten skal være statisk og enhetlig. Det som er verdt å ta vare på, er gjenstandene vi kan putte i montre på museene. Det er arven fra våre forfedre. Men kulturarven skal også forklare hvorfor vi nordmenn er forskjellige fra andre folk. Det er vår felles kulturarv som gjør at vi er nordmenn, og hvis man ikke tar del i kulturarven med dens forpliktelser, kan man ikke være norsk. Hva er det vi har ”arvet” fra våre forfedre?

Kulturarven antas å være røttene våre. Fra faglig hold blir det formidlet at arkeologer tar vare på arven fra våre forfedre i tre hundre generasjoner.⁸ Vår kultur er forankret i fortiden, og derfor fryder forankringen. Dette har blitt karakterisert som ”den store misforståelsen”. Hvis en kultur skal ha røtter, innebærer det 1) at de verdier osv. som ligger til grunn for det norske samfunnet i dag, er av nasjonal art, altså utpreget norske, og 2) at kulturen i denne forstand blir overlevert gjennom tradisjoner, gror ut gjennom røtter eller arves, og ikke minst 3) at følelsen av å tilhøre et nasjonalt fellesskap beror på en virkelig arvelig likhet mellom nålevende nordmenn og deres forfedre. Dette er en grov forenkling fordi befolkninger ikke ligner på individer i det hele tatt. Endringer skjer gradvis. Historie kan sammenliknes med å gå. Hvis man går lenge nok, kommer man før eller senere til et helt fremmed land. Tilsvarende er det med historisk kontinuitet når man går bakover i tid. Det som skjedde innenfor dagens norske grenser skal vi ikke kalle en del av ”vår historie”, det tilhørte en helt fremmed kultur.⁹

Fortiden er et fremmed land og kan ikke faglig legitimere diskriminerende rettigheter i nåtiden. I et flerkulturelt samfunn er det ikke fortiden men fremtiden man har felles.¹⁰ Fortiden vil være viktig fordi det kan utgjøre et grunnlag for en generell kollektiv identifikasjon uansett kulturell bakgrunn. Målet er ikke å oppløse stedet som kulturell referanseramme, men snarere utvide den. Alle mennesker kan føle tilknytning til et sted uavhengig av deres egen fortid og om de var født der. Stedstilhørighet er ikke en nedarvet egenskap og gitt en begrunnelse i fortiden.¹¹

Alle har like rettigheter med utgangspunkt i fortiden fordi fortidens identifikasjonspotensiale er overskridende en etnisk eller nasjonal identitet. For å belyse dette poenget vil jeg sammenlikne fortid med fotball: alle kan identifisere seg med Manchester United. Laget er ikke kun for tilhørere fra Manchester. Tilsvarende er det med fortiden. Alle kan identifisere seg med og lære av Akropolis i Hellas – selve symbolet på store deler av den vestlige verdens tenkning og tenkere. Likevel er det kun grekere som kan bruke Akropolis som et *etnisk* symbol, og dermed blir fortiden diskriminerende. Etnisitet som identitet har i den vestlige verden hatt en overordnet status i forhold til andre identiteter på grunn av fundamentet som ligger implisitt i det nasjonalistiske prosjektet: den kulturelle (etniske) enheten skal samsvare med den territoriale. Dette kan ikke forsvares faglig fordi alle har lik rett til å bruke fortiden som identifikasjonspotensiale. Slik kan fortiden bli demokratisk framfor diskriminerende.

Konklusjon

I Stortingsmelding nr. 19 1995-96 heter det at

*Et aktivt kulturliv utgjør en hjørnestein i ethvert samfunn. Kulturell identitet er av sentral betydning for alle nasjoners utvikling. Vern av kulturelle røtter og verdier bidrar til stabilitet og nasjonalt fellesskap. Særlig for land i en tidlig fase av nasjonal selvstendighet vil oppmerksomhet om egen kulturarv representere et viktig bidrag til fellesskapet. Kulturelle røtter og verdier i samfunnet skaper nasjonalt fellesskap og tillit til egne krefter. Kulturelt mangfold er viktig bl.a for å underbygge bred deltakelse i samfunnslivet og derved styrke demokratiske holdninger og prosesser.*¹²

Dette er samfunnets erklærte målsetning for produksjon av kulturell identitet. Kulturarven vår er forskjeller, ikke likheter. Vi lever nå, og vår kulturelle ballast som vi er en del av og har med fra fortiden, er mangfoldet og forskjellene. I et historisk perspektiv er ”det fremmede” bærebjelken i det å være ”norsk”. Den er ingen norsk ”folkeånd” i blodet. Alle har lik rett til å identifisere seg med fortiden uavhengig av etnisitet eller nasjonalitet. I et slikt perspektiv blir arkeologien antinasjonalistisk fra et akademisk perspektiv og antirasistisk fra et samfunnsperspektiv.

¹ Dette innlegget ble presentert som et innlegg på konferansen ”Mellom rasisme og ekstremtoleranse – hvor går det flerkulturelle Norge”, arrangert av Diakonhjemmets Høgskole 26-27. november 2001.

² Gellner, E. 1997. *Nasjonalisme*. Spartacus. Oslo. p. 34.

³ McKeithen, J. E. 1979. *The Risalah of Ibn Fadlan: An annotated translation with introduction*. Ph.d-thesis at Indiana University. University Microfilms International, London. s. 143-145.

⁴ Eriksen, T. H. 1993. *Ethnicity & Nationalism*. Pluto Press. London.

⁵ Anderson, B. 1993. *Imagined Communities*. Verso. London, p. 181,

⁶ Wailes, B. & Zoll, A. L. 1995. ”Civilization, barbarism, and nationalism in European archaeology”. I Kohl, P. L. & Fawcett, C. (red.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*: 21-38. Cambridge University Press. Cambridge. s. 23.

⁷ Kaiser, T. 1995. ”Archaeology and ideology in southeast Europe”. I Kohl, P. L. & Fawcett, C. (red.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*: 99-119. Cambridge University Press. Cambridge. s. 113.

⁸ Solberg, B. 1999. ”Arven fra tre hundre generasjoner. Bruk og betydning i vår egen tid”. *Forankring fryder -- framtidsvern av fortidsminner*. Bergen Museums skrifter. Kultur 2: 9-14. Bergen.

⁹ Johansen, A. 1995. *Den store misforståelsen. ”Kulturarv” og ”nasjonal egenart” i Norgesreklame og politisk kultur. En advarsel*. Spartacus. Oslo.

¹⁰ Eriksen, T. H. 1996. *Kampen om fortiden*. Aschehoug. Oslo.

¹¹ Gansum, T. 1999. ”Gjenstanden og dens meningsinnhold – arkeologisk perspektiv på saker og ting”. *Samtiden* 5/6-1999: 24-34.

¹² St.meld. nr. 19 1995-96:46, sitert i Omland, A. 1999. ”Kulturminnevern og demokrati: Problematikk omkring meningskontroll og vestliggjøring av kulturminner”. *Primitive Tider*: 82-99.